

U. Schamiloglu

Prof. Dr., Nazarbayev Üniversitesi, Nur-Sultan, Kazakistan / Professor Emeritus,
University of Wisconsin-Madison, ABD
(e-mail: uli.schamiloglu@nu.edu.kz / uschamil@wisc.edu)

Kıpçak Türkçesi Yazı Dillerinin Tarihinde Bazı Meseleler

Özet

Bu makale Orta Asya Türkçesi geleneğine bağlı olmayan Kıpçak Türkçesi yazı dillerinin tarihindeki bazı meselelere değinmektedir. *Codex Cumanicus*, Kıpçak Türkçesinde yazılan ilk önemli yadigar olup konuşulan Kuman dilinin özelliklerini tam olarak yansıtmaktadır. Memlük Kıpçakçasının Arap harfli imla sistemi “Kara ölüm” olarak adlandırılan veba salgınları döneminde değışmiş olabilirken Eski Tatarca gibi diller veba salgınının akabinde oluşmuştur. Daha sonraki dönemde gelişen Ermeni Kıpçakçası, Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesindeki ünsüz uyumunu doğru biçimde yansıtıyor. Nihayetinde makale Kazan Tatarcası ve Kazakça’yı örnek alarak modern Kiril alfabelerinin modern Kıpçak Türkçesi dillerindeki benzerliklerini nasıl gizlediğini göstermeye çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kıpçak Türkçesi, *Codex Cumanicus*, Memlük Kıpçakçası, “Kara ölüm (veba)”, mezar yazıtları, Ermeni Kıpçakçası, Kazan Tatarcası, Kazakça, Kiril alfabesi.

U. Schamiloglu

Prof. Dr., Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan / Professor Emeritus,
University of Wisconsin-Madison, ABD
(e-mail: uli.schamiloglu@nu.edu.kz / uschamil@wisc.edu)

Some Issues in the History of Kipchak Turkic Written Languages

Abstract

This article examines several issues in the history of Kipchak Turkic written languages, which do not emerge from the Central Asian Turkic literary tradition. The earliest major text in Kipchak Turkic, the *Codex Cumanicus*, is a Latin-script transcription and represents the features of spoken Cuman accurately. The Arabic orthographic system of Mamluk Kipchak may have changed during the Black Death, while some languages such as Old Tatar emerged in the aftermath of the Black Death. Later, Armeno-Kipchak seems to accurately represent the consonant harmony of East European Kipchak Turkic. The article concludes by showing, in the example of Kazan Tatar and Kazakh, how modern Cyrillic-based alphabets mask similarities in phonology between modern Kipchak Turkic languages.

Keywords: Kipchak Turkic, *Codex Cumanicus*, Mamluk Kipchak, Black Death, funerary inscriptions, Armeno-Kipchak, Kazan Tatar, Kazakh, Cyrillic alphabet.

Giriş

Bu makalede Kıpçak Türkçesi yazı dillerinin tarihindeki bazı meseleler üzerinde durulacaktır. Türkçe yazı dillerinin (veya edebi dillerinin) tarihi pek çok seçkin Türkoloğun dikkatini çekmiştir. Malum olduğu üzere Türk dillerinin sınıflandırılması hakkında geniş bilimsel bir literatür vardır [1, 2, 3, 4, 5, 6]. Ayrıca Sovyet geleneği içinde oluşan sınıflandırmalar [7, 8] ve Türk dillerinin tarihi dönemleri hakkında da az denilemeyecek sayıda araştırma mevcuttur [9, 10, 11, 12, 13, 14]. Kıpçak Türkçesi yazı dillerinin tarihi hakkında çok daha az bilgi vardır. Orta Asya Türk dilleri ve Osmanlı Türkçesinin tarihine göre Kıpçak Türkçesi yazı dillerinin tarihinin çok daha karmaşık olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Kıpçak Türkçesi yazı dillerinin tarihini 1000 yılı aşmış, kesintisiz olarak gelişen bir gelenek olarak görmek mümkün değildir.

Transkripsiyon metni olarak *Codex Cumanicus*

14. yüzyılın başında Alman ve İtalyan misyonerleri tarafından oluşturulan *Codex Cumanicus* gibi önemli bir ana kaynağa sahip olmamız büyük bir şanstır. Bu eser ilk olarak 19. yüzyılda Géza Kuun tarafından (o dönem Macaristan'da hâlâ yazı dili olarak kullanılan) Latin dilinde yayımlanmış [15] ve en son olarak Garkavets tarafından yeniden yayımlanmıştır [16]. Bu eser Kıpçak Türkçesi olan Kuman dilinin gramerine genel bir bakıştan sonra Hristiyan dininin inançları ve ilahilerini Kuman dilinde sunmaktadır. Bu eser Lajos Ligeti tarafından incelenmiştir [17]. Ona göre bu eser iki ayrı yazı dili geleneğine sahip olan iki ayrı grubun temsilcileri tarafından kaleme alınmıştır. Latin alfabesinde yazılmış olduğu için (imlâda farklılıklar olduğu halde) Kumanlar'ın konuştuğu dilin fonolojisini tam olarak kaydetmiştir. Ligeti'ye göre elyazısının farklı bölümlerini, farklı içeriğini ve hatta farklı ağızlarını ayırabilmekteyiz.

Ligeti, *Codex Cumanicus* hakkında kendi zamanına kadar yapılan araştırmalara genel bir bakış sunduktan sonra bu eserin ancak çok daha sonradan birleştirilmiş olan üç ayrı fasikül veya kısımdan oluştuğunu dile getirmektedir: "İtalyan kısmı"nda (aşağıda CCI olarak geçer) modern sayfa numaraları kullanılmakta ve eser 1-110 arasındaki sayfa numaralarını taşımaktadır. Bu kısımda 11 Haziran 1303 tarihi geçse de zamanımıza kadar gelen *Codex*'in nüshasındaki filigran yaklaşık 1330'a denk gelmektedir (Bu nüshanın sonraki bir kopya olduğunu tahmin edebiliriz). Hristiyan ve Müslüman takvimlerinin aylarına dayanarak onun fikrinde bu eser için en erken olabilecek tarih yaklaşık 1294'tür. İlk yapılan kopya 1303 yılına ait

olup elimizdeki nüsha, yaklaşık 1330 civarında bundan kopya edilmiştir. İkinci veya “Alman kısmı” (aşağıda CCG olarak geçer) muhtemelen 1340–1356 arasında kaleme alınmış olmakla birlikte kesin bir tarih vermek mümkün değildir [17, s. 1–7].

Kimin hangi kısımları nerede yazdığını anlattıktan sonra Ligeti eserin içeriğini analiz etmektedir. İtalyan kısmı Kuman ve Fars dillerinin gramerini (Latin dilinin paradigmasını çevirerek) verdikten sonra çoğu ticaret ile alâkâlı olarak semantik kategorilere göre kelimeler listelenmektedir. Alman kısmı buna benzerdir ama burada da Latin ve Alman dillerine ait çeviriler verilmektedir [17, s. 14–16]. Üstelik Alman kısmı dini edebiyattan çok miktarda malzemeler içermektedir. Örnek olarak: (modern sayfa sıralamasına göre) 137. sayfadan başlayarak “Ave Maria” duası verilebilir.

Bundan sonra Ligeti transliterasyondaki problemleri, metindeki hataları ve metnin farklı edisyonlarındaki sorunları tartışmaya geçmektedir. [17, s. 16–20]. *Codex Cumanicus*’taki Türkçe verileri, özellikle Kuman dilinin ağızlarını incelemektedir. Bu metinde geçen dil özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. İngilizce *liquid* adlandırılan /r/ sesinin saklanması ağızlardaki farklar (CCI *birlä* – CCG *bilä* ‘ile’);
2. “Kapalı *ë*” sesinin ağızlarda ayrılması (CCI *keräk* – CCG *kerek* ‘lazım, gerek’);
3. /y, ç/ seslerinden sonra ünlülerin ön seslendirilmesi (CCG *çäx* ‘zaman, *yäy* ‘yaz’);
4. Arka ünlülü sözlerde ön ünlülü soneklerin kullanılması (*yarlılergä* ‘fakirlere’, *yarqımindä* ‘aydınlığında’). (Bizce bu özellikler Eski Türkçeden kaynaklanmaktadır.)
5. Sözün sonundaki -ğ > -w, -g > -w (CCI *yağ* – CCG *yaw* ‘yağ’), CCI *bitik* – CCG *bitiw* ‘yazı’.

Bir çok başka özelliği tartışmasının yanısıra, Ligeti bu sözleri ve diğer sözleri Memlük Kıpçakçası’ndaki söz varlığı ile karşılaştırmaktadır [17, 20–24]. Son olarak, makalesinin geride kalan bölümlerinde eserdeki Fars, Latin, Alman ve İtalyan dillerindeki bölümlerinin özelliklerini de gözden geçirmektedir [17, s. 24–54].

Codex Cumanicus’un neden yazıldığına ve bunun cevabının ne olduğuna dair yorum da şöyledir: Bu eser açıkça İtalya’nın Karadeniz üzerinden Altın Orda ile ticaret yapan deniz ülkeleri olan Venedik, Ceneviz ve Pisa’nın tacirleri için faydalı bir el kitabı olarak hizmet etmiştir. Bu eser

aynı zamanda o dönemin dinleri arasındaki rekabetin bir örneği olarak anlaşılabilir; özellikle Kumanlar arasındaki misyonerlik faaliyetleri için. Ancak Rabguzi'nin 1313'te yazdığı *Kıyas-ı Enbiya* adlı eseri bu misyonerlik faaliyetlerine karşı bir İslamî Türk cevabı olarak görmek mümkündür [18]. Rabguzi'nin *Codex Cumanicus*'tan haberdar olup olmadığına bakmadan her iki eserin de 14. yüzyılın başında Altın Orda topraklarında misyonerlik faaliyetinin bir delili olarak değerlendirmek mümkündür. Aralarındaki fark şudur: *Codex Cumanicus* Hristiyan Kuman geleneğinin bir parçası olmamasına karşın, *Kıyas-ı Enbiya* adlı eseri Altın Orda'daki edebiyatın tam bir parçası olarak görmek ve Orta Asya'daki İslami Türk yazılı (veya edebi) dilinin bir devamı olarak düşünmek mümkündür.

Veba ve Konuşulan Dil Üzerinde Oluşan Yazılı Diller Hususunda Bir Not (Memlûk Kıpçakçası Üzerine)

14. Yüzyılın ortasında Türk yazılı dillerinin tarihinde temel değişiklikler görülmekle birlikte bu durum Kıpçak Türkçesi yazı dillerini kötü etkilediği anlamına gelmemektedir. 14. Yüzyılın ortasından itibaren Isık-köl yanındaki Süryani Türkçesi'nin, İdil-Kama nehirlerinin birleştiği noktadaki İdil Bulgarçası'nın ve Altın Orda'nın edebî dilinin aniden kaybolduğu görülmektedir [19]. Bu durumu *Yersinia pestis* adlı bakteriden kaynaklanan veba salgınlarına bağlamaktayım. Tarihte yazılı kaynaklarda geçen ilk veba salgını 6-8. yüzyıllar arasında etkisini gösterdi. 14. yüzyıldan itibaren yayılan ikinci veba salgını (Avrupa'da "Kara ölüm" olarak adlandırılmaktadır) ise birkaç yüzyıl daha devam etmiştir. 19. Yüzyılın sonunda görülen üçüncü veba salgını da yine dünyanın pek çok bölgesinde etkili olmuştur. Bugün penisilin ve başka antibiyotikler elimizde olduğu için bakteriden kaynaklanan vebadan artık korkmamız gerek yoktur.

Benedictow, 1346–1353 arasında Avrupa nüfusunun % 60'ının vebadan hayatını kaybettiğini iddia etmektedir [20, s. 380–384]. Bazı yerlerde nüfusun % 90'ının kısa zaman içerisinde hayatını kaybetmiş olabileceği gibi bazı yerlerde halk veba ile belki hiç karşı karşıya gelmemiştir. Bu durum Avrupa'da konuşulan diller üzerinde kurulan yazılı dillerin oluşması için bir sebep olmuş olsa da çok az sayıda dil veba yüzünden yok olmuştur -hatta bunun belki bir örneği bile yoktur-. Avrasya'da derin köklere sahip olmayan yeni yeni gelişen bazı Türk dilleri ise tam tersine yok olmuştur.

Veba salgını Orta Doğu'yu da etkiledi. Tabii ki bu durum Arap ve Fars dillerinin yok olmasına neden olmadı. Ancak bu hastalık Orta Asya

Türkçesinin özelliklerini Anadolu’da yansıtan “Eski Anadolu Türkçesi” olarak adlandırdığımız dilin sönmesine sebep oldu. Onun yerine büyük bir değişiklik olarak Arap ve Fars dilleri’nin imlasına çok daha yakın bir imla sistemi oluştu ve bu yeni dilin adı sonradan “Osmanlı Türkçesi” olarak adlandırıldı [21].

Orta Doğu’daki Kıpçak dili hakkında, yani Memlük Kıpçakçası hakkında ne söyleyebiliriz? Bu dil üzerinde temelli ve ayrıntılı bir yorun yapmak bizim için oldukça erken, fakat Memlük Kıpçakçası 14–15. yüzyıllardaki tarihi birkaç nedenle “Kara ölüm” adlandırılan veba salgınından etkilenmiş olabilir. Aşağıda en çok tanınmış olan sözlük-gramerlerin sıralaması verilmektedir:

1. *Kitabü’l-idrāk li-lisâni’l-etrāk* (1312)
2. *Kitab-i macmūc-i tercuman-i Turki ve Acemī ve Muğalī* (1245, B. Flemming’e göre bu eserin kaleme alındığı tarih 1343’tür.)
3. *et-Tuḥfetüz-zekiyye fī lügati’t-Türkiyye* (1425’ten önce)
4. *Kitābü Bulğati’l-muštāk fī lügati’t-Turk ve’l-Kıfcāk* (1451’den önce)
5. *el-Kavanīnū’l-Küllīyye li-dabti’l-luğati’t-Türkiyye* (15. yüzyılın başı)

Ermers’e göre bu eserlerin bazıları 14. yüzyılda yazılmış olsalar da, bu eserlerin kaynakları daha erken zamanlarda yazılmış olabilir [22, s. 26]. Flemming’e göre Houtsma’nın *Kitab-i macmūc-i tercuman-i Turki ve Acemī ve Muğalī* için gösterdiği 1245 tarihi yanlış olmalıdır, çünkü onun imlası daha da ziyade sonradan yazılmış olan Memlük Kıpçakçası eserlerinin imlasına benzemektedir [23]. Bu bakımdan acaba Memlük Kıpçakçası eserlerinin imla sistemi tıpkı Eski Anadolu Türkçesi’nin Osmanlı Türkçesi’ne geçiş yaptığı gibi değişti mi şeklinde bir soru ortaya çıkmaktadır. Memlük Kıpçakçası’nın imlasında veba yüzünden geçiş olup olmadığı konusu hakkında kesin bir fikir söylemek için erkendir. Sonuçta nisbeten erken yazılmış olan bazı eserlerin yazarları (Mısır ve Suriye’de 14. yüzyılda yaşayan diğer yazarlar gibi) “Kara ölüm” salgınları sırasında hastalanıp yaşamlarını yitirmişlerdir.

Eski Tatarca’nın oluşması

Malum olduğu üzere 13–14. yüzyıllarda bugünkü Tataristan topraklarında ve civarında bulunan mezar taşları üzerindeki kitabeler İdil Bulgarları’nın dilinde yazılmıştı. Bu dil “Batı Türkçesi” grubuna ait olup yaşayan Türk dilleri arasında bunun tek yaşayan temsilcisi modern Çuvaş dilidir. Başka yerlerde iddia ettiğimiz gibi, İdil Bulgarcasında yazılmış olan

kitabelerinin en son örneği 1356 yılına denk gelmektedir. Bundan sonra bu epigrafik dilde kitabeler artık yazılmamıştır. İdil Bulgarları'nın nüfusu (tahminimizce) veba nedeniyle yok olduktan sonra Orta İdil bölgesinin Kıpçaklaştığını görüyoruz. 15–16. yüzyıllar Kazan Hanlığı dönemi (1430–1552 arası) olup merkezi olan Kazan'ın Bulgar kenti'nden yaklaşık 100 km kuzeyde bulunmaktadır. Bu dönemde Altın Orda dönemine göre daha az mezar taşı üzerinde kitabe yazıldığını ve bunların dilinin Eski Tatarca olarak adlandırıldığını söyleyebiliriz. Çok az sayıda bulunan mezar taşı üzerindeki kitabelerin tarihi Kazan Hanlığı'nın fethedilmesinden sonrasına yani 16–17. yüzyıllara denk gelmektedir. 18. yüzyıldan itibaren olan dönemde çok fazla sayıda mezar taşı kitabesine rastlanmaktadır [24]. Bu dönemde Tatar yazılı (edebi) kültürü Çağatay (*Türki*) yazılı kültürünün bir uzantısı olup Kayyum Nasırı'nın (1825–1902) mücadelesinin arkasında modern Tatar edebi dilinin oluştuğunu görüyoruz. Onu “Tatar milleti'nin babası” olarak görenler varsa da bizce bu yanıltıcı bir görüştür. Nasırı 19. yüzyılda tüm Avrupa boyunca modern edebi dilleri oluşturmaya çalışan folklorcu ve filologların Tatar temsilcisi idi. O, hem Tatar etnografyası hakkında eserler kaleme almış hem de Tatar dilinin gramerini yazmıştır. Bunun dışında her yıl çıkardığı *Kalendar* veya *Takvim* yanında çok sayıda başka kitap da yayımlamıştır. Onun hedefi yeni bir Tatar edebi dili oluşturmaktı. Kazak ve Başkurt edebi dili, çok sayıdaki Tatar medreselerinde kullanılan Tatar edebi dilinin yükselmesine cevap olacak karşı hareketlerdi. Kazaklar arasında Kazak edebi dilinin oluşmasında Jankowski'nin belirttiği gibi Ahmet Baytursın'ın yeri ayrıdır [25, s. 136–137].

Konuşulan Dilde Oluşan Ermeni Kıpçakçası

Erken modern dönem Kıpçak Türkçesi edebi dillerinin tarihinde önemli yer alan bir başka kesit Ermeni Kıpçakçası'dır. Bu dilin yâdigârlarını Edward Tryjarski, Edmond Schütz ve son zamanlarda Aleksandr Garkavets ile Seisenbay Kudasov gibi bilim adamları araştırmıştır. Yahudi olan Karaimlerin dili gibi dillerin yanısıra Ermeni Kıpçakçası da İslami olmayan Kıpçak Türkçesi bir yazı dilidir. Bunun dışında bu yazı dili de konuşulan dil üzerinde kurulmuştur. Omeljan Pritsak'ın ileri sürdüğü gibi, Ermeni Kıpçakçası'nın imlası arka ve ön ünlüleri ayırmadığı için büyük ihtimalle Doğu Avrupa'daki Türk dillerinin (Ermeni Kıpçakçası, Balkanlar'daki Türk ağızları, Gagauz dili ve Mişâr Tatarcası dahil) arka ve ön ünlülerdeki farkı ünsüzlere aktararak palatize olan ve olmayan (damak yoluyla tonu değişen va değişmeyen) ünsüzler sistemini (örneğin *at* [ingilizce 'horse'] ~ *et* [ingilizce 'meat'] > *at* ~ *at'*) yansıttığını göstermektedir [26]. Bugün Ermeni

Kıpçakçası ortadan kalkmıştır ve Karaim dili de tehlikede olan diller arasındadır.

Modern Kıpçak Türkçesinde İmlaya Karşı Fonoloji: Modern Kazan Tatarcası ve Kazakça Edebi Dilleri Örneği

Ele alacağımız son konu ise, modern Kıpçak Türkçesi edebi dillerinin karşı karşıya geldiği bir başka problem olan imladaki farklılıkların dillerdeki benzerlikleri veya birliği nasıl gizlediği meselesidir. Kazakistan'ın bugün karşı karşıya geldiği meseleler arasında olan Kazakça yeni Latin alfabesi meselesi ile Kazakistan ve Kazak dilinin diğer Türk devletler ve diller arasındaki ilişkidir. Çoğu zaman bu yakın ilişkileri ve benzerlikleri gizleyen imla farklılıkları yok ediyor. Hem Tatarca'da hem de Kazakça'da Arap alfabesinin kullanıldığı dönemler 1928 yılından itibaren her ikisinin de *Yañälif* 'Yeni Alfabe' kullanıma girdikten sonra bu dillerin aralarındaki farklar daha az göze çarpmıştır.

Burada Kazan Tatarcası ve Kazakça'daki gevşek ünlü (ingilizce: *lax vowel*) olan fonemlerin fonetik olarak hemen hemen aynen telaffuz edilmesine rağmen yazılı olarak birbirinden farklı biçimde yazıldığı söylenebilir. (Başkurt dilindeki ünlüler genelde Kazan Tatarcası'ndaki ünlülerle aynıdır.)

Kazan Tatarcası'nda 9 ünlü fonemi vardır: /a, ä, e, ı, i, o, ö, u, ü/; bunlardan /ä, e, ı, o, ö/ gevşektir (*lax*). Kazan Tatarcası için kullanılan Kiril alfabesindeki imlaya göre bu ünlülerin ə, e, ы, o, ø olarak yazılması çok kafa karıştırıcıdır. Aynı fonemleri Szeged Üniversitesi'ndeki meslektaşlarımızın kullandığı transkripsiyona göre: ä, ĩ, i̇, ö, ö̇ olarak verilmesi çok daha şeffaftır. Özellikle Kazan Tatarcası'ndaki ы, e, o, ø harfleri başka Türk dillerinde gibi telaffuz edilmemektedir. Her biri için örnek olarak һәр *här* 'her', кыз *qız* 'kız', тел *t il* 'dil', болыт *bölit* 'bulut' ve өч *öç* 'üç' sözcüklerini verebiliriz.

Bu açıdan Kazan Tatarcası ve Kazakça arasındaki fonolojide benzerlikler söz konusu olabilmektedir. Asıl söylemek istediğimiz ise Kazan Tatarcası ve Kazakça'daki gevşek ünlülerin telaffuzu her iki dilde de hemen hemen aynı olmasına rağmen, bazı fonemlerin iki dilde birbirinden çok farklı olarak yazıldığıdır:

U. Schamiloglu. Kıpçak Türkçesi Yazı Dillerinin Tarihinde Bazı Meseleler.

Kirilce Kazan Tatarcası	Latince Kazan Tatarcası (Szegeđ sistemi)	Kirilce Kazakça	Latince Kazakça (Szegeđ sistemi)	Anlam (ingilizce)
Һәр	<i>här</i>	әр	<i>är</i>	‘each’
Кыз	<i>qız</i>	кыз	<i>qız</i>	‘girl’
Тел	<i>tïl</i>	тіл	<i>tïl</i>	‘tongue, language’
Болыт	<i>bölit</i>	бұлт	<i>bölt</i>	‘cloud’
Өч	<i>öç</i>	үш	<i>öş</i>	‘three (3)’

Kazak dili Kazakça Latin alfabesinin son versiyonu arayışında iken şu soru sorulabilir: Kıpçak Türkçesi dilleri arasında imlada daha fazla birlik konusundaki fikirler nedir ve bunun taraftarları var mıdır?

Sonuç

Orta Asya’daki İslami Türk edebi (yazı) dili geleneğinden farklı olarak Kıpçak dillerinin benzer uzun bir tarihi geçmişe sahip olduğunu iddia etmemiz mümkün değildir. Onların yazı dillerinin özelliklerinden biri ayrı Kıpçak Türkçesi dillerinin fonolojisinin çok yönünün kesin olarak transkribe olmasıdır (Memlük Kıpçakçası sözlük ve gramerleri Arap dilinin kalıplarına göre yazıldığı için onların durumu farklıdır). Sovyet dönemindeki Kıpçak Türkçesi dillerine gelince; paylaştığımız bir örnek bu dillerdeki benzer fonolojik görünüşlerin kullanılan farklı imla sonuçlarından ötürü birbirinden farklı birer sesmiş gibi algılanmalarının, tamamen kullanılan alfabelerin kusurundan kaynaklandığını söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

1. Arat, Reşit Rahmeti. “Türk Şivelerinin Tasnifi”. *Türkiyat Mecmuası*, 10, 59-138. 1953.
2. Menges, Karl H. *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 42. Wiesbaden: Harrassowitz. 1968.
3. Tekin, Talat. “Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi”. *Erdem* 5:13 (Ocak), 141-168. 1989.
4. Schönig, Claus. “A new Attempt to Classify the Turkic Languages” (1). *Turkic Languages* 1, 117-133. 1997.
5. Schönig, Claus. “A new Attempt to Classify the Turkic Languages” (2). *Turkic Languages* 1, 262-277. 1997.
6. Schönig, Claus. “A new Attempt to Classify the Turkic Languages” (3). *Turkic Languages* 2, 130-151. 1998.
7. Baskakov, N.A. *Vvedenie v izučenie tyurkskix yazikov*. 2nd edition. Moscow. 1969.

8. Tenishev, È. (ed). *Yaziki mira: Tyurkskie yaziki*. Bishkek. 1997.
9. Caferoğlu, Ahmet. *Türk Dili Tarihi*, i-ii. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi. 1970-1974.
10. Clauson, Sir Gerard. *Turkish and Mongolian Studies*. London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. 1962.
11. Róna-Tas, András. *The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History. Chuvash Studies*. Róna-Tas, András (ed). Budapest. 113-169. 1982.
12. Róna-Tas, András. *An Introduction to Turkology*, Studia Uralo-Altaica 33. Szeged. 1991.
13. Johanson, Lars. *The History of Turkic. The Turkic Languages*, Lars Johanson and Éva A. Csató. (ed). London-New York: Routledge. 81-125. 1998.
14. Ercilasun, Ahmet Bican. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ. 2004.
15. Kuun, G. (ed). *Codex Cumanicus*. Budapest Oriental Reprints B1. Budapest. 1981.
16. Garkavets, A.N. *Codex Cumanicus*. Vtoroe polnoe izdanie. Almaty: Almaty-Bolashak. 2019.
17. Ligeti, L. "Prolegomena to the Codex Cumanicus". *Acta Orientalia Hungarica* 35, 1-54. 1981. [Reprinted in: Kuun, 1981.]
18. Rabghūzī, *The Stories of the Prophets: Qisas al-anbiyā'. An Eastern Turkish Version*, I-II. H.E. Boeschoten et alia (ed-trans). Leiden: Brill. 1995.
19. Schamiloglu, Uli. "The End of Volga Bulgarian". *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. Szeged. 157-163. 1991.
20. Benedictow, O.J. *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*. Woodbridge, Suffolk, Boydell. 2004.
21. Schamiloglu, Uli. "Ortaçağ Dillerinden Modern Dillere: Avrupa ve Türk Dünyasında Yeni Edebi Dillerin Varlığa Gelmesi". *IV. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri. 22-24 Aralık 2011, Muğla*, I-II. Mehmet Naci Önal (ed). Ankara, I, 501-507. 2012.
22. Ermers, Robert. *Arabic Grammars of Turkic. The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages & Translation of 'Abū Ḥayyān al-'Andalusī's Kitāb al-Idrāk li-Lisān al-'Atrāk*. Leiden: Brill. 1999.
23. Flemming, Barbara. "Ein alter Irrtum bei der chronologischen Einordnung des Tarğumān turkī wa `ağamī wa muğalī". *Der Islam* 44, 226-229. 1968.
24. Schamiloglu, Uli. "Gravestones and the History of Medieval Tatar Civilization: A Brief Overview (Nadgrobnye kamni i istoriya srednevekovoy tatarskoy tsivilizatsii: Kratkiy obzor)". *Islam i tyurkskiy mir: Problemy obrazovaniya, yazyka, literatury, istorii i religii. Materialy VIII mezhdunarodnoy tyurkologicheskoy konferentsii (Islam and Turkic World: Problems of Education, Language, Literature, History and Religion. Materials of VIII International Turkic Conference)*. Kazan: Yelabuga Institute of Kazan Federal University – Abai Kazakh National Pedagogical University. 76–80. 2016.
25. Jankowski, Henryk. "Kazakh Linguistics in Kazakhstan: An outline". *Turkic Languages* 18, 128–158. 2014.
26. Pritsak, Omeljan. "Das Kiptschakische. B. Armenisch-Kiptschakisch. Deny, Jean et al. (ed)". *Philologiae Turcicae Fundamenta*. I, Wiesbaden: Fr. Steiner Verlag. 260–271. 1959.

U. Schamiloglu. Kıpçak Türkçesi Yazı Dillerinin Tarihinde Bazı Meseleler.

Андатпа

Мақалада ортаазиялық түркі әдеби дәстүрінен туындайтын кыпшақ жазба ескерткіштері тілі тарихының кейбір мәселелері қарастырылады. Қыпшақ тіліндегі ең көне негізгі мәтін «Кодекс Куманикус» ауызекі куман тілінің ерекшеліктерін дәл көрсетеді. Мәмлүк кыпшақтарының арабша емле жүйесі «Қара өлім» немесе оба деп аталатын дерт кезінде өзгерген болуы мүмкін, себебі сол кезеңде ежелгі татар тілі сияқты кейбір тілдер пайда болған болатын. Кейінірек, армян кыпшақтары шығыс еуропалық кыпшақ түріктерінің дыбыс үндестігін дәлме-дәл бейнелейтін сияқты. Мақалада қазан татарлары және қазақ тілдерінен мысалдар келтіре отырып, бүгінгі кирилл алфавиті қазіргі кыпшақ және түркі тілдері арасындағы фонологиядағы ұқсастықты қалай жасыратындығы көрсетілген.

Кілт сөздер: Қыпшақ тілі, Кодекс Куманикус, Мамлюк кыпшақтары, кара өлім (оба), жерлеу жазбалары, армян кыпшақтары, кириллица.

(Ю. Шамилоғлу. Қыпшақ жазба ескерткіштері тілі тарихының кейбір мәселелері)

Аннотация

В данной статье рассматриваются несколько вопросов в истории кыпчакской тюркской письменности, которые не вытекают из среднеазиатской тюркской литературной традиции. Самый ранний основной текст на кыпчакском тюркском языке, Кодекс Куманикус является транскрипцией на латинском алфавите и точно представляет черты разговорного куманского языка. Арабская орфографическая система мамлюка кыпчака, возможно, изменилась во время чумы «Черной смерти», в то время как некоторые языки, такие как древний татарский, появились после Черной смерти. Позже, Армено-кыпчак, кажется, точно представляет согласную гармонию восточноевропейских кыпчакских тюрков. В заключение статья показывает на примере казанских татар и казахов, как современные кириллические алфавиты маскируют сходство в фонологии между современными кыпчакскими тюркскими языками.

Ключевые слова: кыпчакский язык, Кодекс Куманикус, Мамлюкский Кипчак, черная смерть (чума), погребальные надписи, Армянский кипчак, кириллица.

(Ю. Шамилоғлу. Некоторые вопросы в истории кыпчакской тюркской письменности)